

**CULTUURHISTORISCHE
INVENTARISATIE
NOORD-BRABANT**

M.I.P.

Gemeente Zundert

**Provincie
Noord-Brabant**

augustus 1993

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiten arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort,
Brabantlaan 1, 5216 TV 's-Hertogenbosch. Tel. 073-812168.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 TV 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf	5
Werkwijze en criteria	7
1. Situering der gemeente	10
2. Bodemgesteldheid	11
3. Grondgebruik	12
4. Infrastructuur	13
5. Ontwikkeling van de nederzettingen	14
6. Stedebouwkundige typologie	16
7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen	17
8. Objectgegevens	20
9. Literatuur	75
Kaart (bijlage)	

Woord vooraf

Dit rapport over Zundert maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedenbouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.

Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedenbouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:

- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedenbouw" (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedenbouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedenbouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vóór 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.

Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in januari 1991 door drs. M. Vaessen.

's-Hertogenbosch, maart 1993

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.

Deze gebieden zijn:

1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.

Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedenbouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.

De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.

In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.

Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.

Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedenbouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstreken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uit-

gebouwd vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of bredere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuisen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topo-

grafische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.

Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedenbouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedenbouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedenbouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.

Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.

Tenslotte volgt de literatuur.

Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedenbouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1 Ligging

De gemeente Zundert ligt in de provincie Noord-Brabant en maakt deel uit van het MIP-inventarisatiegebied Zuidwest-Brabant.

Behalve het kerkdorp Zundert (het vroegere Groot-Zundert, verder in de tekst steeds Zundert genoemd) omvat de gemeente de kerkdorpen Klein-Zundert (inmiddels bijna aan Zundert vastgegroeid), Wernhout, Achtmaal en een deel van het gehucht Schijf (de kern hiervan ligt in de gemeente Rucphen).

In het noorden grenst de gemeente aan Rijsbergen, deze grens loopt gedeeltelijk parallel aan het riviertje de Raamloop, verder is er een regelmatig grensverloop door heide en bouwland. In het westen grenst de gemeente aan Rucphen, eveneens volgens een rechtlijnig verloop door heide en bouwland. Tevens doorsnijdt de gemeentegrens hier het gehucht Schijf. Daarnaast grenst de gemeente Zundert aan een vijftal Belgische gemeentes. In het oosten is dat de gemeente Meer, in het zuiden Loenhout en Wuustwezel, in het westen tenslotte Kalmthout en Essen. Deze grens met België kent een strak verloop door heidegebied.

De gemeente beslaat 8.943 hectare en telt 13.333 inwoners (gegevens op 01-01-1988).

1.2 Ontwikkeling

De eerste vermelding van Zundert in geschreven bronnen dateert uit 1157. Uit dat jaar stamt een oorkonde waarin de bisschop van Luik een schenking van tweederde van de tienden van "Sunderda" en van het patronaatsrecht over de kerk door Arnulphus (Arnoud II) van Brabant aan de abdij van Tongerlo bekrachtigt. Het genoemde Sunderda heeft betrekking op het latere Klein Zundert. De kern van dit dorp lag noordelijker dan nu het geval is, namelijk in het gehucht Raamberg. Bewoning van het gebied is echter veel ouder. Sporen uit het Mesolithicum (8000-3000 voor Chr.) en uit het begin van onze jaartelling wijzen daarop.

De nederzetting waaruit het huidige dorp Zundert is gegroeid is pas later ontstaan. Door een gunstigere ligging kon deze nieuwe nederzetting zich beter ontwikkelen zodat in de dertiende eeuw een onderscheid tussen Groot en Klein Zundert werd gemaakt.

Binnen de huidige gemeente was lang sprake van drie heerlijkheden: het gebied dat aan de hertog van Brabant behoorde, Zundert Hertog, het gebied dat aan de heren van Breda behoorde, Zundert Nassau en de ambachtsheerlijkheid Wernhout welke zich in de twaalfde eeuw van Zundert-Hertog had afgesplitst.

Zundert viel tot 1794 onder de Baronie van Breda. In 1810 werd onder Franse invloed de lokale rechtspraak opgeheven. Daarvoor is het steeds een verenigd rechtsgebied met Rijsbergen geweest.

De oudst bekende grensbepaling heeft betrekking op dit gebied, de "Eenighe van Rijsbergen" genaamd. De grenzen van Zundert, Rucphen en Rijsbergen werden in 1828 opnieuw nauwkeurig vastgesteld. Met betrekking tot de zuidgrens, met Meer en Wuustwezel vonden in de zestiende eeuw herhaaldelijk geschillen plaats. De huidige grens tussen Zundert en de vijf zuidelijke, belgische gemeenten is in 1843 bepaald.

2. Bodemgesteldheid

2.1 Grondsoorten

Het gebied waarin de gemeente Zundert ligt maakt deel uit van het Brabants Zandplateau. De oudste afzettingen zijn fijn zand en klei, ontstaan in het Vroeg Pleistoceen (1 tot 2 miljoen jaar geleden). In het Laat Pleistoceen (1 miljoen jaar geleden) zijn daaroverheen dekzanden afgezet. Deze eolische afzettingen vormden zuidwest - noordoost gerichte dekzandaccumulaties.

Op de lagere zandgronden werd veen afgezet. Rond 1000 bestond de gemeente Zundert vooral uit veen en moeras. Het veen verdween als gevolg van turfwinning waardoor de pleistocene zandgronden opnieuw aan de oppervlakte kwamen. Zandgronden maken nu het grootste deel van het oppervlak van de gemeente uit, slechts een klein deel is heide. De verkaveling in de Moeren weerspiegelt nog de structuur van de tijdens de vervening opgezette inrichting.

2.2 Hoogte en afwatering

In het zuiden van de gemeente ligt het peil tussen de 10 en 15 meter +NAP. Naar het noordoosten toe wordt dat lager tot 5 tot 10 meter +NAP. Het gebied wordt doorsneden door een tweetal laagten waarin de Aa of Weerij en Kleine Beek stromen.

Als gevolg van de slechte toestand van de afwatering zoals die in de negentiende eeuw bestond werd in 1878 het waterschap voor het stroomgebied van de Aa of Weerij en de Mark opgericht. Het waterschap poogde de afwatering te verbeteren onder andere door het uitvoeren van regulaties en bochtafsnijdingen in de Aa of Weerij.

Na 1940 werden verdere verbeteringen getroffen. Er werd tevens een nieuw waterschap opgericht, het Hoogheemraadschap voor geheel West Brabant. Afwatering vindt nog steeds plaats via Kleine Beek en Turfvaart op de Aa of Weerij.

3. Grondgebruik

Sporen van de oudste akkers treffen we aan op de Raamberg en Kloothoef. Deze akkerbodems dateren uit de dertiende eeuw. Vanaf de dertiende eeuw vormde de vervening van grond een belangrijk middel van bestaan. Door de heren van Breda werden vanaf het midden van de zestiende eeuw woeste gronden ter vervening uitgegeven. Voor de ontsluiting van de in gebruik genomen veengebieden werden in de zeventiende eeuw turfvaarten aangelegd.

De vervening ging door tot in de achttiende eeuw, daarna raakte de grond uitgeput en maakte het veen plaats voor heidegrond. De turfvaarten raakten in onbruik, ze bleven slechts van belang voor de afwatering. De turfwinning werd al snel vervangen door het in cultuur brengen van woeste grond. In de achttiende en negentiende eeuw nam dit proces grotere vormen aan. Ontginningen vonden plaats vanuit nieuw ontstane landgoederen. In de twintigste eeuw verdween de heide nagenoeg ten gunste van cultuurgrond. Een meer algemeen gebruik van kunstmest en een toenemende staatsbemoeienis (onder andere de oprichting van de Nederlandse Heidemaatschappij) droegen hiertoe bij. Werkverschaffingsprojecten in de jaren dertig zorgden ervoor dat ook de laatste heidegronden ontgonnen werden.

In het midden van de achttiende eeuw ontstonden de eerste boomkwekerijen. Inmiddels is de boomkwekerij uitgegroeid tot een bedrijfstak van internationaal niveau. Daarnaast vindt de huidige bevolking van Zundert haar bestaan vooral in de landbouw en de teelt van aardbeien en frambozen. De grond heeft in hoofdzaak een onregelmatige verkaveling.

Van de fabricage van baksteen en dakpannen in de negentiende eeuw, waarbij gebruik werd gemaakt van de aanwezige klei- en leemgrond, is niets overgebleven.

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

Klein Zundert was al in de zeventiende eeuw aan de Heerbaan Breda-Antwerpen gelegen. Zundert lag aanvankelijk aan een aftakking van deze weg.

De grote kei- of straatweg van Antwerpen naar Breda en Gorinchem, over Zundert werd tussen 1810 en 1813 aangelegd in opdracht van Napoleon. Dit onderdeel van de route Parijs-Holland had in eerste instantie een militair belang.

De weg met een grenspost in het zuiden van de gemeente bracht Zundert veel handel en verkeer. Zowel het traject van de postkoets als dat van vrachtvervoer (door de firma Van Gend en Loos) maakten gebruik van deze verbinding.

Met de komst van de snelweg, even ten oosten van Zundert, kreeg het verkeer tussen Antwerpen en Gorinchem een route buiten de gemeente om. De dorpskom is sindsdien minder belast. De doorgaande weg speelt echter nog steeds een belangrijke rol bij het lokaal vervoer. Er bestaat nog steeds een kleine grenspost.

Verder bevinden zich binnen de gemeente een aantal regionale wegen die de verbinding van Zundert met omliggende dorpen tot stand brengen. Deze wegen werden vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw aangelegd. Voorbeelden hiervan zijn de weg van Seppe naar Zundert die uit 1855-1859 dateert en de provinciale weg van Zundert naar Rucphen, uit 1856. Andere regionale wegen werden in die periode verbeterd zoals de weg naar Meer die in 1890 verhard werd. In 1869 vond bestrating van de provinciale wegen Drie Hoefijzers - Klundert en Oudenbosch - Zundert plaats.

De overige wegen zijn vooral van lokaal belang en veelal pas na de Tweede Wereldoorlog verhard.

4.2 Spoor- en tramwegen

De Zuid Nederlandse Stoomtramweg opende in 1890 een lijn van Breda naar Antwerpen die ook over Zundert liep. De tramlijn volgde de reeds bestaande weg en had in de Molenstraat een halte. In de jaren dertig van de twintigste eeuw kreeg de tram het zwaar te verduren door concurrentie van de autobus met betrekking tot het personenvervoer en van de vrachtwagen waar het goederenvervoer betrof. In 1937 was de tramlijn in Zundert dan ook verdwenen. Enkele jaren daarvoor, in 1934 waren zes trammaatschappijen gefuseerd tot de BBA. Deze organisatie hield zich bezig met het vervoer over de weg en stapte in de jaren dertig over op het gebruik van autobussen voor het vervoer van personen.

De straatwegen brachten Zundert veel handel en verkeer, het vervoer over rails nam een groot deel hiervan over. In Zundert werd echter geen treintraject aangelegd zodat de inkomsten uit het vervoer sterk terug liepen.

4.3 Waterwegen

Ter ontsluiting van de veengebieden werden in de zeventiende eeuw turfvaarten gegraven. De turfvaart van Breda naar Rijsbergen werd in 1643/44 in beide richtingen verlengd waardoor een gedeelte van de vaart door de gemeente Zundert kwam te lopen.

Een poging de turfvaart te behouden door er in ca. 1850 het scheepvaartkanaal Breda-Antwerpen van te maken mislukte. In 1918-19 werd de turfvaart door overvloedige regenval tijdelijk opnieuw bruikbaar. Men liet er blokken hout door afdrijven. Nu dient de vaart nog slechts voor de afwatering van het omliggende land.

4.4 Dijken en kaden

In de gemeente Zundert zijn geen dijken en kaden van belang.

4.5 Militaire infrastructuur

In de gemeente Zundert is geen sprake van een militaire infrastructuur.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

De ontoegankelijkheid van het gebied belemmerde het ontstaan van nederzettingen. Alleen op de hoger gelegen gronden en andere verspreid liggende droge plekken konden nederzettingen ontstaan zoals op de dekzandruggen evenwijdig aan de Aa of Weerij. In de Romeinse tijd (tweede eeuw na Chr.) en daarna, tot de twaalfde eeuw, vestigden zich maar weinig mensen in deze streek.

In de twaalfde eeuw werden gebieden door de hertog van Brabant in leen uitgegeven bijvoorbeeld Zundert-hertog en Wernhout. Delen van Achtmaal, Weimeren en Groot Zundert behoorden tot deze hertogelijke enclaves. Andere nederzettingen binnen het gebied van de huidige gemeente waren in handen van de heren van Breda.

5.1 Zundert

Op een wat grotere afstand van de kerk in Raamberg, aan de overzijde van de Kleine Beek breidde de bewoning van Klein Zundert zich uit. Deze plek groeide dankzij een gunstige ligging en politieke verwickelingen uit tot een zelfstandige nederzetting met een eigen kerk, het latere Zundert. De kern van deze nederzetting (van Moleneind tot Akkermolen) lag als een hertogelijke enclave in het land van Breda.

Mogelijk diende deze systematisch opgebouwde nederzetting ter versterking van de positie van de hertog.

De vroegste vermelding van Zundert Hertog dateert van rond 1300. Tussen 1233 en 1278 werd de kerk gesticht. Drie hoven, vermoedelijk gelegen aan de Akkerstraat, aan het einde van de Molenstraat en aan het Laar, markeerden de uiterste punten van de heerlijkheid. Het dorpscentrum bevond zich rond de St. Trudokerk die temidden tussen de hoven lag.

In de negentiende eeuw groeide het pas uit tot een grote nederzetting. Dit was vooral te danken aan de aanleg van de Napoleontische weg, door de kern van Zundert heen. Daarmee kan Zundert als verkeersdorp getypeerd worden.

Tot aan het einde van de zestiende eeuw vond in Zundert veel handel plaats. Er woonden veel wol- en lakenwevers en leerlooiers. Met een grote brand in 1554 kwam er een einde aan deze activiteiten. Onlusten en oorlogen tussen noord en zuid Nederland remden een verdere ontwikkeling af.

In de negentiende eeuw bestond de nijverheid uit een drietal bierbrouwerijen, een mouterij, drie steenbakkerijen, ook drie leerlooierijen, een rosoliemolen en drie graanmolens.

Met het afnemen van de drukte op de Napoleontische weg dreigde Zundert in een isolement te raken. Een nieuwe economische impuls werd gegeven door de stoomtramweg die vanaf 1890 Zundert aandeed en door het stichten van handelsboomkwekerijen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Ook ontstond in die tijd de teelt van frambozen en aardbeien. In 1904 en 1909 ontstonden veilingen in de gemeente.

5.2 Klein Zundert

De eerste kerk werd in 1116 gesticht. Direct rondom deze kerk ontstonden huizen en hofsteden. De plaats van deze kerk, het Palmbos ook wel "Het Kerkhof" genaamd is bekend, archeologisch onderzoek op deze plek leverde veel vondsten op. Het oudst bekende stenen kerkgebouw dateert uit de twaalfde eeuw, het laatste kerkgebouw op die plaats stamt uit de vijftiende eeuw. In 1823 werden de laatste resten hiervan gesloopt.

Aan het eind van de achttiende eeuw werd door de katholieken een nieuwe kerk in de kern van Klein Zundert in gebruik genomen. Deze kern had zich naar het zuiden toe verplaatst en kwam zo dicht bij Zundert te liggen.

Klein Zundert behoorde vooral tot Zundert-Nassau, de gebieden die eigendom waren van de heren van Breda.

5.3 Wernhout

De vroegste nederzettingvorm van Wernhout is die van een driehoekig plein waaromheen bebouwing ontstond.

De oudst bekende vermelding van Wernhout is als "Warenhout" in een Latijnse oorkonde uit 1294. Voor die tijd maakte Wernhout deel uit van de hertogelijke enclaves rond Zundert.

De hoge heerlijkheid Wernhout waarin ook Brecht was opgenomen stond in de veertiende eeuw in rang boven Klein Zundert en Zundert. Ook de omvang van de nederzetting is toen waarschijnlijk groter geweest. Na 1500 ontstond door splitsing een zelfstandige parochie. Er was mogelijk al wel eerder een kapel aanwezig.

De ontwikkeling van Wernhout onderging, evenals de ontwikkeling van Zundert, in de negentiende eeuw een grote impuls onder invloed van de aanleg van de verbinding Antwerpen via Breda en Keizersveer naar Moerdijk.

5.4 Achtmaal

Slecht afwaterende laagten en plassen in een verlaten Schelde arm bij Zundert, op de plaats waar zich nu Achtmaal bevindt, zorgden voor de ontwikkeling van veen dat vanaf de veertiende eeuw werd afgegraven. De veenmoerassen werden door turfvaarten ontsloten.

Ook Achtmaal maakte deel uit van de bezittingen van de hertogen van Brabant rond Zundert.

In 1863 werd een katholieke kerk gebouwd waarmee Achtmaal een zelfstandige parochie werd.

5.5 Verspreide bebouwing

In het midden van de negentiende eeuw bestond de gemeente behalve uit de bovengenoemde kerkdorpen nog uit een groot aantal gehuchten en buurtschappen zoals de Raamberg, Benedenmoer, de Hel, Het Laar, Ostaije, Stuivezand, Wernhout en De Wildert. De naam is in veel gevallen voor het betreffende gebied bewaard gebleven, door verdichting van de lintbebouwing is geen sprake meer van concentraties van bewoning in het buitengebied.

Gehuchten als Wayenberg en Ostayen zijn oud, mogelijk gelijktijdig met Klein Zundert ontstaan.

Schijf is een voorbeeld van een heidegehucht van jonge oorsprong.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1 Typologie

Rond 1900 bestond Zundert vooral uit lintbebouwing waarbij de nadruk op en rond de kernen van de kerkdorpen lag. Voor Zundert en Wernhout lag deze concentratie op een kort stuk aan de doorgaande weg. Klein Zundert en Achtmaal zijn vooral opgebouwd rond de kerk.

Aan het begin van deze eeuw vond geringe uitbreiding plaats, op de eerste plaats in Zundert, in de straten direct achter de doorgaande weg. Uitbreidingen in noordelijke en zuidelijke richting dateren van de laatste twintig jaar.

De kern van Klein Zundert groeide nauwelijks in de negentiende eeuw. Door flinke uitbreidingen die vooral de laatste twintig jaar hebben plaatsgevonden is Klein Zundert aan Zundert vastgegroeid.

Wernhout bestond aanvankelijk alleen uit lintbebouwing. Kleine uitbreidingen geschieden systematisch ten westen van de doorgaande weg. Dit gebeurde pas in de jaren vijftig van de twintigste eeuw.

Uitbreiding van bebouwing in het buitengebied vond plaats langs de bestaande lintstructuur. Ook in de tweede helft van de twintigste eeuw is deze uitbreiding van bebouwing doorgegaan zodat een grote verdichting is opgetreden.

6.2 Gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde

In de gemeente Zundert zijn tussen 1850 en 1940 geen belangrijke ontwikkelingen met betrekking tot de stedebouwkundige structuur aangetroffen. Derhalve is geen typologiekaart gemaakt.

6.3 "Waardevolle groepen" in het kader van de cultuurhistorische inventarisatie

Landgoed Wallsteyn

Kleinschalige ontginningen in gedegenereerd bos en heide gebied zorgden aan het einde van de achttiende eeuw voor het ontstaan van het landgoed. Uitbreidingen vonden plaats in de richting van Achtmaal langs de dalhellingen van de Kleine Beek.

Het landgoed in de huidige vorm beslaat een gebied tussen de Achtmaalseweg en Roosendaalse baan. Centraal in het gebied is een landhuis aanwezig, in de directe omgeving zijn diverse dienstgebouwen geplaatst.

Buisse Heide

De Oude Buisse Heide, is in de eerste helft van de achttiende eeuw ontstaan. Binnen dit landgoed is de Buisse Heide of Angora op uitgemoerde veengronden tot stand gekomen.

De achttiende eeuwse ontginningen vonden plaats langs de Buisvaart.

De bebouwing die we nu nog op deze oude ontginning aantreffen ontstond vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het zijn een aantal boerderijen, een opzichterswoning en het voormalig atelier van Roland Holst. In 1919 gebouwd naar ontwerp van Margaret Kropholler.

Het landgoed werd in 1945 door H. Roland Holst aan de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten geschonken.

De Moeren

De Moeren is eveneens een oude (zeventiende eeuwse) ontginning. Het landgoed ontstond op uitgemoerde veengrond. De eerste ontginningen vonden plaats op de dalhellingen van de Bijloop. De belangrijkste bebouwing is in de kern zeventiende eeuws. Het gebied bevatte oorspronkelijk vier pachthoeven, Oud Huis (1635, 1821 herbouwd), Het Anker, Vredeoord (kern uit 1662, in huidige vorm negentiende eeuws) en Nieuw Huis. De schuren dateren van het einde van de zeventiende eeuw, de houten omlijstingen zijn later, aan het begin van de negentiende eeuw toegevoegd. Deze bebouwing aan de Rucphenseweg vormt ook nu nog de kern van het gebied.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1 Woonhuizen

Oude woonhuizen in de gemeente Zundert zijn schaars. Een voorbeeld is Markt 15 en 16, een pand met een negentiende eeuwse gepleisterde gevel en een mogelijk oudere kern.

Villa's uit de vorige eeuw zijn vooral in het buitengebied gebouwd zoals Moersebaan 4 en Rucphenseweg 37, een classicistisch herenhuis, gebouwd voor de familie van der Hoeven. Een voorbeeld in de kern van Zundert is Markt 27 uit circa 1860.

In de kernen van de dorpen bevinden zich vooral woonhuizen, soms in combinatie met een winkel, van rond 1900 en uit het eerste kwart van deze eeuw. Voorbeelden daarvan zijn aan de Markt in Zundert en aan de doorgaande weg (Molenstraat en Wernhoutseweg) te vinden. Veel panden zijn uitgevoerd met elementen van neo-rennaissance zoals Markt 26, de voormalige predikantswoning, gebouwd in 1905. Ook treffen we een groot aantal gave voorbeelden van panden van rond 1915 aan, deze hebben steeds een plat dak en balustrade, verder kenmerken deze panden zich door een sobere architectuur, uitgevoerd in baksteen.

Rond 1910 zijn veel wat grotere woonhuizen gebouwd, dit heeft te maken gehad met een opleving in de boomkwekerij en agrarische sektor. Een voorbeeld is Markt 10. Ook langs de lintwegen tussen de afzonderlijke kernen treft men dergelijke bebouwing aan zoals de villa "Hof te Laer" aan de Bredaseweg 16 uit 1908.

Aan de doorgaande weg naar Meer, Meirseweg 4, is een woonhuis uit ca. 1925-30 gebouwd dat als representatief voor die tijd gezien kan worden.

Ook de combinatie woonhuis-café-restaurant komt voor, vooral aan de doorgaande weg binnen de kernen en vlak daarbuiten.

7.2 Boerderijen

Een groot deel van de bebouwing in de gemeente Zundert bestaat uit boerderijen. Deze zijn in een uitgestrekt buitengebied dat zeer dicht bebouwd is te vinden.

De oudste voorbeelden zijn Rucphenseweg 34 "In den kleinen Anker" waarvan de kern uit 1670 stamt en Moersebaan 8, Vredeoord, een langgerekte boerderij onder zadeldak uit het begin van de negentiende eeuw.

In het natuurreservaat de Buisse Heide is de Angorahoeve van belang. Hierbij is een atelier ontworpen door T.M. Kropholler voor H. Roland Holst.

Uit circa 1900 stammen een aantal langgevelboerderijen. De meeste voorbeelden van langgevelboerderijen dateren echter uit het eerste kwart van deze eeuw. De boerderijen, vaak uitgevoerd in strengperssteen verkeren nauwelijks in oorspronkelijke staat. In veel gevallen zijn de ramen in het woongedeelte vernieuwd en vergroot.

Voorbeelden van redelijk gaaf bewaarde langgevelboerderijen zijn onder andere Grote Heistraat 16, uit 1923 en Spanjaardsdreef 12, een boerderij met rieten dak.

7.3 Industriële en bedrijfsgebouwen

De stichting van een akkermolen aan de Akkermolenweg 13 gaat tot in de vijftiende eeuw terug. De huidige molen is een zeventiende eeuwse molen vermoedelijk geplaatst ter vervanging van een oudere watermolen. In 1958 werd de molen gerestaureerd, in 1991 is de molen opnieuw in restauratie.

Voorbeelden van nijverheid uit de negentiende en twintigste eeuw vinden we in de kernen van de kerkdorpen. Bijvoorbeeld Blauwstraat 21, een kleine werkplaats. De meeste voorbeelden vinden we aan de Molenstraat zoals een schilderswerkplaats op nummer 21, een voormalige stoomdrukkerij en bierbrouwerij.

Aan de Wernhoutseweg is een veilinghal gebouwd.

7.4 Openbare gebouwen

Herberg "In den Anker", Rucphenseweg 35 stamt uit 1635, in het interieur is nog een oude schouw aanwezig. Het gemeentehuis is een groot neo-classicistisch gebouw uit 1840 dat in 1967 gerestaureerd werd.

Diepstraat 4 te Wernhout is een eenvoudige eenlaagse dorpschool, bestaande uit twee haaks op elkaar staande vleugels. De school aan de Klein Zundertseweg is eveneens een bouwlaag hoog en heeft grote ramen met roedenverdeling.

7.5 Kerkelijke gebouwen

De eerste kerk in Zundert werd in 1281 gesticht. Na diverse periodes van verval (bij een grote brand in 1561 en tijdens gebruik door hervormden vanaf 1648 tot 1798) werd de kerk in het begin van de negentiende eeuw opgeknapt. In 1920 werd in plaats van weer restaureren besloten tot nieuwbouw van de Sint Trudokerk naar een ontwerp van J. Stuyt. Deze kerk werd in 1927 ingewijd. De oude kerk werd nog in datzelfde jaar afgebroken.

Uit de inboedel van de franse St.Michielsabdij zijn altaren en biechtstoelen naar deze kerk overgebracht.

Zundert was vanaf 1615 het centrum voor het kleine aantal hervormden uit Zundert en omliggende dorpen. Vanaf 1619 tot 1648 deed de predikantswoning dienst als kerk voor de Hervormde Gemeente, na 1648 (Vrede van Munster) kregen de hervormden twee kerken van de katholieke gemeenschap in handen. Dit was teveel gezien hun gering aantal leden, de kerk in Klein Zundert werd niet gebruikt en verviel. In 1803 kochten de hervormden het landhuis "Huize Engeland" op. Dit pand bleek niet geschikt om om te bouwen tot kerk zodat een opdracht voor nieuwbouw naar architect H. Huizer uit Breda ging. Op het terrein van Huize Engeland, gebruik makend van het materiaal van het huis werd in 1805 een nieuwe Hervormde Kerk gebouwd. Deze kerk werd in 1806 in gebruik genomen.

De predikantswoning (Markt 27) stond al in 1622 aan de oostzijde van het dorpsplein, in 1903 werd het huis gesloopt en vervangen door nieuwbouw. In de gevel bevindt zich een gedenksteen uit de jaren vijftig ter herinnering aan de geboorteplek van Vincent van Gogh.

Klein Zundert gebruikte tot 1648 de kerk op de Raamberg.

Deze kerk kwam in 1648 in handen van Hervormden. In 1798 kregen de katholieken de mogelijkheid de kerk weer terug te nemen. In plaats daarvan wilde men de schuurkerk opknappen, vergroten en verfraaien. Desondanks bleek deze kerk in de loop van de negentiende eeuw te klein zodat men tot nieuwbouw over moest gaan. In 1909 werd de kerk vervangen door een gebouw naar een ontwerp van Cuypers en Stuyt.

In 1927 werd ook in Wernhout een kerk in gebruik genomen.

In Achtmaal werd in 1862 een noodkerk gebouwd, kort daarna in 1863 werd de huidige kerk St.Cornelis gebouwd.

De trappistenabdij "Maria Toevlucht" werd in 1898 gesticht vanuit het klooster Koningshoeven te Berkel-Enschot. Het klooster kon ontstaan dankzij een schenking van 15 hectare grond door mejuffrouw A.C. van Dongen aan de abt van Koningshoeven in 1897. In eerste instantie was het klooster bedoeld voor de opvang van uit Frankrijk gevluchte broeders als gevolg van de wetten van Combes waarbij alle franse kloosterlingen met uitwijzing bedreigd werden.

Het vroegste kloostergebouw is het huidige gastenverblijf. In 1900 werd de kapel ingewijd en in het klooster definitief een slot gevormd. Daarmee werd "Maria Toevlucht" een zelfstandig klooster. In 1909 werden een aantal werkplaatsen (koetshuis, bakkerij, washuis, smederij) ingezegend. In 1911 werd de eerste steen voor een kloosterkerk gelegd. Wegens bezuinigingen is toen alleen het schip gebouwd. Het geld dat uitgespaard werd door het niet-bouwen van een presbyterium en kapellenkrans werd gebruikt voor een achtervleugel aan het klooster. In 1938 werd het klooster tot abdij verheven.

In 1882 werd aan de Wernhoutseweg het "klein seminarie van de Lazaristen voor de opleiding van missionarissen", later het seminarie Wernhoutsburg gesticht. Het gebouw kwam tot stand op het landgoed van de familie Loos, hun villa werd poortgebouw van het complex. In 1967 werd het seminarie gesloten, nu is het een partycentrum in oosterse stijl.

Het klooster St. Anna aan de Molenstraat te Zunderd werd geleid door zusters penitenten recollectinen van Roosendaal.

In 1834 hadden zij daar reeds een meisjesschool en weeshuis, in 1873 werd ook een pensioonaat geopend.

In 1891 werd het klooster St. Elizabeth (Elizabethlaan 1) gesticht. Nu is het complex als bejaardentehuis in gebruik. Bij een verbouwing is de oorspronkelijke topgevel die het midden van de hoofdvleugel bekoonde vervangen door een doorlopende rij dakkapellen. De varkensstallen zijn omgebouwd tot administratieve ruimten.

7.6 Kastelen en buitenhuizen

Aan de Achtmaalseweg ligt het landgoed Wallstein. Het landhuis dat uit 1797 stamt is aanzienlijk verbouwd. Op het landgoed zijn verder nog enkele bijgebouwen bewaard gebleven.

Mariahof, een landhuis aan de Waayenbergsestraat werd in opdracht van laatste graaf van Hogendorp gebouwd 1905. Het pand verkeerd nog in oorspronkelijke staat.

7.7 Infrastructurele en waterstaatkundige werken

In de gemeente Zundert zijn geen infrastructurele en waterstaatkundige werken van belang aangetroffen.

7.8 Militaire objecten

De marechaussee kazerne aan de Wernhoutseweg uit circa 1915 doet nu dienst als kantoor.

7.9 Groenelementen

Het natuurreservaat de Buisse Heide met loofhout, naaldhout, bouw- en weiland, heide met vliegdennen is een voorbeeld van een typisch brabantse heidelandschap.

Ook op het Landgoed "De Moeren" treffen we dergelijke begroeiing aan.

7.10 Artefacten

Aan het Moleneind (genoemd naar de voormalige molen van het Zandgat), ook wel Poteind genoemd staat een hardstenen pomp. Op de Markt is eveneens een hardstenen dorpspomp te vinden.

Op de grens van Zundert met België zijn gietijzeren grenspalen uit 1843 geplaatst.

8. Objectgegevens

Aardgangstraat

8

Langgevelboerderij Langgevelboerderij

ca. 1920

Baksteen, gepleisterde plint.

Grindbeton lateien boven ramen in woongedeelte.

Zadeldak met windveer, dakvoet aan achterzijde. Betonpan. Dak opgewipt ter plekke van dakkapel.

Schuur, baksteen en hout. Open hoek onder zadeldak met muldenpannen.

Documentair belang.

(Foto 1)

1

Boerderij Boerderij

ca. 1915

Baksteen gepleisterde plint.

Ramen met luiken. Bovenlichten met glas-in-lood. Getoogde deuren in bedrijfs gedeelte.

Zadeldak gedekt met muldenpannen.

Documentair belang.

(Foto 2)

Aartsberg

8

Langgevelboerderij Langgevelboerderij

ca. 1900

Baksteen.

Houten deeldeuren.

Zadeldak gedekt met muldenpannen.

Schuur, houten rabat. Zadeldak gedekt met oud Hollandse pannen.

Oudere boerderij bij jonger woonhuis.

Documentair belang.

(Foto's 3 en 4)

3;5

Langgevelboerderij Langgevelboerderij

ca. 1880

Baksteen met gepleisterde plint.

Zesruits ramen met luiken. Luik in kopse gevel. Twee klampdeuren naast elkaar, deel deur.

Zadeldak gedekt met muldenpannen.

Cultuurhistorisch belang.

(Foto 5)